

ták meg, feltehetően fordítás útján (MEZŐ, A m. hiv. helységnévvadás. Bp., 1982. 253).

PESTY Barakörvtélyes, Kruska és Perul, MILLEKER csak Körvtélyes helységet ismer, de az azonosságra egyik sem tér ki.

Ízelítőül — az időnk rövideje miatt — bemutatott csekély névanyag azt igazolja, hogy igenis a Temesköz mai napig felderítetlen és feldolgozatlan névanyaga valamennyi együttélő nép számára nemcsak a név-, hanem a településtudomány okából is roppant fontos.

Az előadottakat — mint családunk szülőföldjéről elszakadt — Jékely Zoltán soraival zárom: „Egy-két mohalepett kő itt-ott még kibukkan s magyar nevek — de künt nem látni már sehol; s csak idegen szót hallhatnak felülről a gypü-örök is beomlott padmalyukban” (A végeken. 1981.).

† REUTER CAMILLO

Keresztek a nevek világában (Keresztek, és ami mögöttük van)

A földrajzi nevek adattárai feltűnően nagy számban tartalmazzák az önmagukban földrajzi névvé vált *Kereszt* szót, és még sokkal nagyobb mértékben az olyant, amelyben a *kereszt* névelemként fordul elő, s valamely determinánssal mint előtaggal alkot földrajzi tulajdonnevet.

Vizsgálódásainkban Zala, Somogy, Tolna, Vas, Baranya, Komárom megye és a Veszprém megyei Tapolcai járás adattárait használtuk. A kötetekhez szervesen hozzátartozó mutatók alapján könnyen megállapítható a *kereszt* tulajdonnévként, illetőleg névelemként való előfordulásának száma. A teljesség igénye nélkül íme néhány adat: Zalában 422, Somogyban 502, Tolnában 215, Vasban 263, a Tapolcai járásban 191. Úgy véljük, hogy a műveltségi nevek eme típusának számszerűen is ennyire jelentős előfordulása elegendő ok a velük való foglalkozásra.

Mielőtt a névről, a jelölőről szólnánk a körülmények szabta vázlatossággal, érintenünk kell a jelöltet, vagyis a keresztet. A kereszt a legáltalánosabban szimbólum, jel, amely a keresztény ember hitét, vallásos meggyőződését fejezi ki. Létesítésének, felállításának indítéka pedig a fogadalom, a votum mint morálteológiai fogalom. Nem tekintjük feladatunknak a fogadalom mibenlétének részletező taglalását, csupán a tárgyunk rendszerezéséhez szükséges mértékben foglalkozunk vele. A fogadalom mint a kereszt életrehívója, létrehozója lehet: megelőző, ide tartoznak az ún. segítségkérő és üdvös áhítatot ébresztő fogadalmi kereszték; és követő, azaz hálaadó, köszönő, engesztelő, vezeklő, a holtak iránti kegyeletet, a rájuk való emlékezést kifejező kereszték. Köztudomású, hogy régen világi és egyházi törvény kötelezte a vezeklőket (gyilkosokat) kereszték állítására.

A fogadalom lehet továbbá egyéni (*vota privata*) és közösségi (*vota publica*). A keresztállítás tekintetében mindkettő előfordul, de gyakoribb az egyéni. Ennek a magyarázata az a tény, hogy a fogadalom tárgyának, esetünkben a keresztnek a felállítása nem haladja meg a fogadalmat tevő anyagi teherbíró képességét. Gazdag emberek (uralkodók, földesurak, városok) fogadalomban vállalt kötelezettsége — tudjuk — a tör-

ténelem folyamán templomok, kórházak, iskolák, kápolnák állításában realizálódott. (A *Fogadalmi templom* például a nevében is hordozza létrejöttének indítékát.)

A névtant azonban elsősorban a fogadalomból megalkotott keresztné mint szilárd és viszonylag állandó jel érdekli, amely a táj, egy adott terület emberének tájékozdási pontja, amely őt a térben eligazítja a név segítségével, a neve által.

A *Kereszt* önmagában is lehet földrajzi név, mint a *Templom, Kápolna, Temető, Berek, Csapás* stb. Túlnyomó többségükben azonban a keresztné csak névelem, s valamely előtaggal együtt látja el feladatát. Az előtag alapján a következő csoportok alakíthatók ki:

1. Az előtag személynév, a) Családnév: *Bartos-kereszt, Hoffmann-kereszt*; b) Keresztnév: *Pali-kereszt, Piroska-kereszt, Kata-kereszt*; c) Ragadványnév: *Rozmaring-kereszt, Ügyvéd-kereszt, Csusza-kereszt*; d) Jelölt birtokos szerkezet: *Baloghék keresztje, Jula néni keresztje*; e) A -féle taggal megtoldott név: *Rohonci-féle kereszt, Sós-féle kereszt*.

Ezek a névtípusok többségükben a keresztné létesítőjét, alapítóját jelölik meg. Az adattárak azzal hitelesítik ezt a feltevést, hogy a név után áll a rövid magyarázat: „Állítatójáról”, „Állítatója ragadványnevéből”, „...keresztnévéről”.

A keresztnévnek és az állítató személynévnek kölcsönhatását szemlélteti a következő példa. A *Tóth Sándor-kereszt* állítatója *Köröstyös Tóth Sándor*.

A személynév minden felsorolt típusa azt is jelezheti és jelzi is sokszor, hogy a keresztné a megnevezettné az udvarán, háza előtt-mellett-mögött, kertjében, szőlőjében, földjén, egyszerűen birtokán áll.

Az ilyenféle nevek, mint *Szűz Mária-kereszt, Szent János-kereszt, Szent Vendel-kereszt, Szentháromság-kereszt* stb. rendszerint azt jelzik, hogy a keresztné mellett Szűz Mária vagy a falu patrónusának a szobra áll, illetőleg a keresztné mellékalakja Szűz Mária vagy a védőszent.

Az olyan nevek, amelyeknek előtagja családnév és köznévi egyaránt lehet, könnyen félreérthetők. Például a *Mester-kereszt, Vas-kereszt, Csonka-kereszt* lehet a Mester, Vas, Csonka családnévű emberek alapítványa, de utalhat foglalkozásnévre, a keresztné anyagára vagy állapotára is. Föltétlenül helyeseljük és szorgalmazzuk azt az írásmódot, amely lehetővé teszi a megkülönböztetést. Kötőjellel írva az előtag egyértelműen személynév, külön- vagy egybeírva viszont köznévi vagy melléknév.

2. Az előtag a keresztné helyét jelöli meg. A néprajz, benne a szakrális néprajz is, a keresztné helyét az utak mentére látszik leszűkíteni. A névtan azonban mást mutat. Szinte elképzelhetetlen a katolikus falu, főként amelynek temploma is van, *Templomkereszt, Templom előtti, melletti kereszt* nélkül. Sok helyen ennek felel meg az ún. *Központi kereszt, Iskolakereszt* vagy *Iskolai kereszt*. Ide sorolható továbbá a *Kápolnakereszt, Haranglábi kereszt*. A településszerkezetet régóta meghatározó irratlan törvény szabja meg ezeknek a helyét.

A keresztné állítás fontos helye a temető. Itt áll a *Temető-* vagy *Temetői kereszt*. Temetői keresztekéről a XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek, a „*Visitatio Canonica*”-k már tudósítanak. Több helyen ezt olvassuk: „...régii templom a falun kívül romokban hever, körülötte temető... kereszt van feszülettel vagy feszület nélkül” (KÖRMENDY JÓZSEF, Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században. VMMK.10. 1971. 63/59; 64).

Szőlőtermelő vidéken az elemi csapások elhárításába vetett hittel ott áll a *Szőlői, Szőlőhegyi* vagy röviden *Hegyi kereszt*.

Szólnunk kell természetesen az utak mentén, utak kereszteződésében, a határhalmokon, hegyormokon, hidakon és a mező dűlőiben felállított keresztekről is. Közöttük talán a legfontosabbak a *Faluvégi kereszt*-ek, amelyek a távozókat üdvös áhítatra, pártfogás kérésére figyelmeztetik, illetve a megérkezőt az út szerencsés befejezésén érzett hálára hangolják. Sok dűlőnek, határrésznek éppen a rajta levő kereszt lett a névadója: *Kereszti-dűlő, Szentkeresztpuszta*.

3. Az előtag a kereszt anyagára utal. A legrégebbek kétségtelenül a fából készült keresztek, a fakeresztek, amelyekre a corпуст rendszerint vaslemezből, bádogból, népi szóhasználattal: plébából vágják ki és festették. Ezeknek a neve: *Körösztfa, Fakereszt, Pléh Krisztus* vagy *Pléh Jézus*. Anyaguk miatt a legkevésbé álltak ellen a természet viszontagságainak. Ez az oka annak, hogy adattáraink sokszor csak az emléküket vagy az egykori helyüket regisztrálják.

Később időtállóbb vasból készítették a keresztet a corpuossal együtt. Ez a *Vas kereszt*. Nem vált általánossá, pedig rozsdásodás ellen a felállításakor befestették.

Legelterjedtebb a kőből készült kereszt, az ún. *Kőkereszt* vagy *Kűkereszt*. Készítők általában tanult kőfaragó mesterek, akik a paraszti és a városi polgári műveltség határán éltek. A hivatásos egyházi művészet mellett hatott rájuk a mesterségbeli hagyomány és a megrendelők igénye. Az általuk faragott keresztek ezért kifejezői a városiasodásnak, a polgárosodásra való törekvésnek és a paraszti ízlésvilágnak.

Egy-egy táj keresztjei sokat elárulnak az őket kibocsátó műhelyek mesterségbeli színvonaláról. (Pl. a Balaton-felvidék, Veszprém, Keszthely, Kiskunfélegyháza keresztjei.)

4. Az előtag megjelöli a kereszt színét. A számszerű előfordulás csökkenő gyakorisági sorrendjében van *Vörös* és *Piros kereszt* nagyjából azonos számban, valamint kevesebb a *Fehér kereszt*, és ritkán bár, de előfordul a *Fekete*, a *Zöld* és a *Kék kereszt* is.

A szín a kőből készült keresztek esetében rendszerint a kő természetes színét jelöli. A Balaton-felvidéken a kőfaragók vörös vagy piros színű kőből dolgoztak, ritkábban fehér vagy fehéres színű mészkőből. A *Fehér kereszt* rendszerint meszelés következménye, vagy a fakeresztek váltak a felsorolt színűekké festékekkel való bekenés következtében.

5. Méretre, állapotra utaló előtag. Ilyen a *Nagy kereszt*, *Kis kereszt*, *Dült kereszt*, *Törött kereszt*, *Csonka kereszt*, *Lámpás kereszt* (ezen mécses égett, amíg volt gondozója). A *Krisztustalan* vagy *Jézustalan kereszt* a szokatlanságot vagy a többségtől való eltérést jelöli a névvel, azt, hogy hiányzik róla a corpus.

Feltétlenül megemlítendő a *Csengős kereszt*. Az egész Dunántúlon előfordul, de a leggyakoribb mégis Somogyban. A kereszt két karján vagy a fakeresztek bádogból készült esővető ívlemezén 3–3 vagy ennél több csengettyű csüngött, s az egészen enyhe fuvallat is megszólaltatta őket. Kultikus, szakrális szerepükön kívül nyilván az úton lévők tájékoztatása, esetleg madárijesztés volt a feladatuk.

A nép megfigyelte a feszület arkifejezését is. Ezt bizonyítja a közismert „fancsali feszület” kifejezésünk, vagy a Tapolcai járás *Egyed-keresztjé*-ről (32/31) elterjedt megállapítás: „Vigyorog, mint a mēncēnkáli Jézus”. A *Három kereszt* a Golgotát idézi.

Krisztus keresztje nem önmagában áll, hanem a latrokétól közrevéve. A *Rác kereszt* ugyancsak a „magyar”-tól való eltérés hangsúlyozására való elnevezés.

6. Egyéb indítékra utaló nevek. A *Hideglelős kereszt* vagy a *Láz kereszt* arra utal, hogy a betegek, főként a láz gyötörte betegek megkönnyebbültek, meggyógyultak a fölkeresésétől, érintésétől, a mellette mondott imádságtól. A *Kóbor kereszt* alatt szoktak megpihenni a vándorok (iparosok, koldusok). A *Cserkészkereszt*-et az évről évre ugyanazon a helyen táborozó cserkészek állították. Az előző névvel indított sorba kívánczik még a *Bányász*-, az *Olvasóköri*, a *Székely*-, az *Amerikai kereszt*, amelyek abban egyeznek meg, hogy egy foglalkozásúak, egy népcsoportba tartozók, egy egyesületbe tömörülők, a kivándorlók keserves sorsában osztozók, tehát csoportok állították őket.

7. A nevek jelzik végül a keresztetek egykori szerepét a nép vallásos életében. A *Búcsúi* vagy *Búcsús kereszt*, a *Búcsújáró kereszt* félreérthetetlenül jelzi, hogy az ilyen nevű keresztetek voltak a búcsúba zárandoklók gyülekezőhelyei, pihenői, szerencsés búcsújárásuk végállomásai. A *Fájdalmas kereszt* a nagyheti, főként a nagypénteki ájtatosságok színhelye. A *Húsvéti kereszt*-hez jártak ki a jámbor asszonyok húsvét hajnalán imádkozni. A *Búzaszentelő kereszt*-nél végezték minden évben Márk napján (ápr. 25.) a búzaszentelés szertartását. A *Körmenetes kereszt* volt a célpontja a keresztjáró napoknak, az áldozócútörtök előtti hétfőn, kedden, szerdán tartott könyörgő körmeneteknek, több helyen az úrnapi körmenetnek is.

Ilyen körülmények között természetesnek kell tartanunk, hogy mind a családi, mind az iskolai nevelésnek fontos része volt a keresztetek tisztelete, amely láthatóan az illendő köszöntésükben nyilvánult meg. A nők (lányok, asszonyok) keresztvetéssel, a férfiak sapka, kalap leemeléssel fejezték ki tiszteletüket a kereszt iránt. Ha erről valaki megfélekedett, így feddették: „Szamár ment el a kereszt mellett”.

Az eddigiekben azt kívántuk szemléltetni és bizonyítani, hogy a jelölő, a név önmagában, közvetlenül milyen gazdag információt nyújt a jelöltről, a tárgyról, a keresztéről.

Adattáraink a névhez kapcsolt megjegyzések tekintetében roppant egyenetlenek. Ezt a kérdést érintve nem hallgathatjuk el azt az észrevételünket, hogy sok helyütt a keresztetek, vagy legalábbis egy részük, eleve kimaradtak a gyűjtésből, s következőképp a közzétételből. Ezt igazolják személyes tapasztalataink, egy-egy falunak alaposabb ismerete. Különbözik szinte érthetetlen volna, hogy ugyanazon megye, járás, vagy kisebb táj egyik településén 6–8, nemegyszer 10-nél is több keresztet regisztrálnak, ugyanakkor a közeli azonos felekezetű, vagyis katolikus községekben egyetlenegy sem jegyeztek fel. Általánosnak tekinthető az a közzétéveői gyakorlat, hogy csak a név van feltüntetve, s utána a majdnem tautológiának számító *Ke* rövidítés. Aki ezzel nem érezte megoldottnak az adat közlését, az még ezt fűzte hozzá: „Állítat-ójáról” – „Állítat-ója ragadványnevérol” – stb.

Az adattárakba a név után bekerült hagyomány (monda, legenda, igaz történet) olvastán őszintén sajnálhatjuk a veszteséget, amelyet az adatközlők által elmondott, de a kötetekbe közzé nem tett anyag kimaradása jelent. Ezáltal ugyanis a fogadalom, amely egy-egy keresztnek a létrehozója, pontosabb megvilágításba kerül.

A nevekhez fűzött kijegyzetelt megjegyzések, magyarázatok szerint a keresztállítás indítékai, a fogadalom előzményei a következők:

a) Átélt, megszenvedett elemi csapás megismétlődésének elhárítása: ilyen a jégverés, árvíz, szárazság, tűzvész, villám, fagy.

b) A különféle szerencsétlenségek által bekövetkezett halálesetre való emlékezés. A leggyakoribb a paraszti foglalkozással együttjáró balesetek áldozatairól való megemlékezés: a felborult szekér agyonnyomta a kocsist, a megvadult ló agyonrúgott valakit, a lovak elragadták a gazdát.

c) Gyakori volt az I. világháborúban hősi halált halt vagy nyomtalanul eltűnt férfi családtag emlékének kereszttel való megörökítése.

A keresztek másik csoportjához a hála érzésének kifejeződése kapcsolódik. Valamilyen nagy, halálos veszedelemből való megmenekülés: vízbefúlás elkerülése, szerencsésen végződő zuhanás, fogságból, háborúból való hazatérés, a dézsma megszűnése, az állatvész megkímélte a falut. Az anyagi gyarapodás is többször készítette az embereket a köszönet és hála ily módon való kifejezésére.

A korántsem teljes felsorolást a Vas megyei Nagysimonyiból közölt adattal zárjuk. A *Dugovics-kereszt* (113/16) után ez olvasható: „Dugovics Mihály állíttatta a nádorfehérvári csata 410. évfordulójára.” Nyilván az állíttató Dugovics Tituszban egy távoli őst tisztelte a ma emberének is példát mutató módon.

Az iménti megjegyzésekkel hangsúlyozni kívántuk az alább idézett szakvéleményeket: „Az adattárnak olyannak kell lennie, hogy a lehetőség határain belül mindenkit kielégítsen, aki használni akarja, használni fogja” (PAPP LÁSZLÓ, Szinkron anyagú névtárak készítése. In: Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 67). „Továbbra sem szabad mellőzni a gyűjtések során azokat a mozzanatok, amelyek művelődéstörténeti, tájtörténeti, településtörténeti, földrajzi, gazdaságtörténeti tanulságokkal járhatnak” (SEBESTYÉN ÁRPÁD, Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. MNy. 1967. 38).

A keresztek mint a névtudomány tárgyait vizsgáltuk, de beletartoznak a helytörténet, az egyháztörténet, a néprajz, a népművészet, a művészettörténet problémakörébe is.

A keresztek a népi vallásosság más, az Isten szabad ege alatt álló emlékével: szobrokkal, képekkel, kápolnákkal, keresztutakkal együtt rohamosan pusztulnak. A szántóföldek nagyüzemi művelése, az úthálózat korszerűsítése, a települések terjeszkedése, a nagyarányú építkezés akarva-akaratlanul is felgyorsítja ezt a folyamatot. A névtan a népi műemlékvédelemnek adhat hasznos impulzusokat és konkrét fogódzókat, illetőleg a helytörténészeket arra indíthatja, hogy élőszóbeli és írásos forrásokra támaszkodva monografikusan feldolgozzák lakóhelyük keresztjeinek múltját és jelenét.

RÓNAI BÉLA

A földrajzi nevek és az élőnyelvi kutatások

Amennyire korszakos jelentőségű az élő névanyag felgyűjtése és kötetekbe rendezése, közzététele az utóbbi évtizedekben nálunk, annyira nem kívánatos, hogy a névtan szóban forgó területe a dialektológiától eltávolodjék, illetőleg korábbi szorosabb kapcsolataik megszűnjenek. A földrajzi nevek vizsgálatának önelvűségét az ono-